

Ida-Virumaa ülesehitamisest pärast sõda kirjanduses ja filmikunstimis¹

Elle-Mari Talivee

Teesid: Artiklis on vaadeldud Narva ja Sillamäe linnast inspireeritud kirjandust ja üht mängufilmi, mis tegelevad lähemalt maastikuloomega ning kohamälu tekitamisega pärast II maailmasõda. Sõjajärgse Kirde-Eesti ülesehitamine tööstuspiirkonnana on peegeldunud memuaristikas, tagasivaatelistes omaeluloolistes tekstides ning oma kaasajas ehitust kajastavates allikates. Vaadeldud näited avavad seda, kuidas on kirjeldatud nõukogude perioodi tööstuslinna, alustades sõjajärgsest taastamistööst ning lõpetades Andrei Hvostovi tagasivaatega nõukogudeaegsele lapsepõlvlinnale. Tekstide analüüs võimaldab märgata sõjaeelse maastiku transformeerumist tööstusmaastikuks, selle kajastuste vastuolulisust ning sõltuvust kirjutamisajast.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16200

Märksõnad: kirjanduslikud linnauuringud, ajalugu, Narva, Sillamäe, sotsialistlik realism, mäluuuringud

Ida-Virumaa tööstuspiirkonna kujutamisele ilukirjanduses pani nurgakivi juba Eduard Vilde, kirjeldades oma romaanis „Raudsed käed“ (1898) Kreenholmi puuvillavabrikut selle hiilgepäevil. Kui kasutada prantsuse ajaloolase Pierre Nora sõnastatud terminit *mälupaik*, siis Narva (aga mittekohalikule võib-olla kogu Kirde-Eesti) toetub mälupaigana arusaamale sõjaeelsest nn Vana-Narvast.² Eelkõige just sellist mälupaika on 21. sajandil taasloonud ilukirjandustekstid, arhitektuur ja kodulugu.³ Ent eri žanrid on lähiminevikus hakanud üksteist täiendama, võtnud võrrelda mitmeid perioode, ning tulemuseks on olnud ka eri ruumide representatsioonide – näiteks Narva ja Kreenholmi – analüütilisem kunstiline läbimängimine, mis seostab sõjaeelset sõjajärgsega (vt Aare Pilve artiklit käesolevas Methise numbris, lk 183–188).

Katusermini *omaelulookirjutus* alla mahtuvad tekstid (vt Kurvet-Käosaar ja Hink 2013, 98) näivad pakkuvat head võimalust vana ja uue reaalsuse ristumiseks.

1 Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalne uurimisgrant IUT28-1 „Põimunud kirjanduslood: Eesti kirjakultuuri diskursiivne ajalugu“. Täna retsensente ja toimetajaid põhjalike kommentaaride eest.

2 Pierre Nora käsitluses on mälupaik kollektiivse mälu tugipunkt, mis hõlmab lisaks kohale ka sümbolset ja vaimset kultuuripärandit.

3 Heaks näiteks Fjodor Šantsevi loodud Vana-Narva mudel (vt Sikk 2013, 8) või ajalooelementide taaselustamine Tartu Ülikooli Narva kolledži hoones (vt Talivee 2017).

Narvat puudutavates ilukirjandustekstides torkab sageli silma nende seotus sugu-võsalooga ja seejuures koha intensiivne esilemanamine, nii et neidki võib lugeda omaeluloolisteks. Sõjaeelse Narva taasloomist 21. sajandi ilukirjanduses võib mõista kui järgmise põlvkonna vajadust rääkida eelmise mahavaikitud mälestusi (vrd Marianne Hirschi käsitlesega järelmälist (1992), Talivee 2011, 70).⁴

Siina Aunvärk, tegelane Vladimir Beekmani romaanis „Narva kosk“⁵ (1986), on õppinud inimeste ja linnade suhete kohta järgmist:

Tegelikult on linnadega sama lugu mis inimestega. Nende eluiga on küll palju pikem, kestab aastasadu, ent ükskord surevad nemadki ja kurb on selle inimese osa, kes juhtub oma sünnilinna või nooruslinna üle elama. Mis su mõistus ka ütleks, kui hästi sa ka aru saaksid möödapäasmatusest, leppida sellega on võimatu. Sinult on ära võetud midagi igiomast ja ainukordset, mida sa eales ei unusta, oled jäänud hingelt kodutuks ja kannad seda kustumatut kurbust elu lõpuni endas. (Beekman 1986, 10)

Siina külaskäik sünnilinna on endise Narva üpris üksikasjalik meenutamine, mis ei paku mingitki lahendust kaotusvaluga leppimiseks. Yi-Fu Tuan on kirjutanud, et kohaarmastus ehk topofiilia ei ole inimtundeist tugevaim ja kui see saab esmatähtsaks, on koht tõusnud tavaliselt sümboli staatuse (vt Tuan 1990, 93). Nii toimub ka Ida-Virumaad kujutavates tekstides – olgu sümbolelemendiks siis kadunud linn, II maailmasõja lahingud Eestis või ka pärast sõda asetleidnud muutused.

21. sajandil Ida-Virumaa kohta loodud tekstides on esindatud teatud määral jaankrossilik „kirjanduslike väljakaevamiste“ suund. Näiteks Andrei Hvostovi novellid ja mälestused Sillamäest on mitme võimaliku kohamälu paralleelse tõlgendamise katsed. Keerulist situatsiooni, mis seob Sillamäele otseku ajaloota paika mujalt siserännanud inimeste arusaamu kohatunnetusest, on Hvostov peegeldanud novellides „Sinised mäed I“ ja „Sinised mäed II“ ning memuaristlikus „Sillamäe passioonis“ (2011, täiendatud trükk 2014), väites seejuures: „Hiljuti Sillamäed külastades otsisin üles linna muuseumi (minu lapsepõlves niisugust asutust meil polnud) ja sain seal ringi vaadates veel kord kinnitust, et minu kaaslaste kohamälu algab Suure Tühjusega“ (Hvostov 2014, 26). Hvostovi tagasisivaateline looming ühtpidi kasvatab paikkonnale varasemat ajalugu, teisalt jäädvustab nõukogudeaegset lapsepõlve-

4 Vt ka <http://www.postmemory.net>.

5 Romaanis kasutatakse elemente Vladimir Beekmani Kreenholmis kasvanud ema perekonnaloost ja autori enda poisipõlveaastatest Narvas (vt Beekman 2008, 12–16).

linna. Henri Kõivu sõnul sobitab autor nõukogude perioodi keerulist ajaloolist kogemust dialoogi üldkehtivate rahvuslike ajalooopiltidega (Kõiv 2016, 150).

Siiski ei ole kõik selle piirkonna kohta kirjutatu mälestuslik. Sõjajärgse Kirde-Eesti ülesehitamist tööstuspiirkonnana kujutati ka vahetus kaasajas. Võib küsida, kui võrd on sel perioodil loodud tekstid saanud objektiivselt mingit olukorda edastada, ning sellest lähtuvalt uurida, kas ehitustandri kujutamisel on võimalik tuvastada – ja kui, siis milliseid – ideoloogilisi elemente.

Astrid Erll (2011, 8) on nimetanud mäletamist ja unustamist mälumündi kaheks küljeks ning osutanud, et kunst ja kirjandus on meediumid, mis aktiivselt kujundavad kultuurilist mäletamist (82). Ta rõhutab, et mäluaik on avar mõiste, millel Pierre Norast lähtudes peab olema kolm funktsiooni: materiaalne, funktsionaalne ja sümbolne (24). Siinsetes tekstinäidetes on tegemist tõepoolest eksisteeriva ruumi (taas)tootmise ja tõlgendamisega, kus on oluline vaatamise, tunnetamise (vt Kaljundi ja Sooväli-Sepping 2014, 15–17) ning nende tegevuste vahendamise viis. Seda, kuidas mäluaik ümber põimuvad lood, kuidas neid uuesti jutustatakse ja kuidas kultuurimälu maailm on suuresti narratiivne (Erll 2011, 147), võiks illustreerida Hvostovi poolretooriline küsimus „Sillamäe passioonis“: „Kellelt küsida praegu vana Sillamäe kohta? [. . .] Ja üldse, mis juhtus Sillamäega sõja ajal? Narva hävis, Sinimägedes lükati kõik nii siledaks, et isegi alustaimestikku ei jäänud, Jõhvi põles maha – ümberringi oli häda ja hukatus, ega see saanud ju Sillamäestki mööda minna?“ (Hvostov 2014, 32–34). Nüüdisaegseis tekstides ei ole koha lugu tingimata talletatud omaette eesmärgina, ometi on see teema ka seal adutavalt olemas. Kõik tekstid kinnistavad kunagi eksisteerinud, praeguseks vähemalt osalt olematuid maastikulisi mäluaiku neid taas esitades (vt Kaljundi ja Sooväli-Sepping 2014, 21) ja vähem või rohkem on siin tegemist ka sümbolite loomisega.

Järgnevalt on vaadeldud nii memuaristlikku ainet kui ka perioodi vahetut (seejuures kohati üpris dokumentalistlikku) kajastust sõjajärgse Kirde-Eesti ülesehitust peegeldavas tekstikogumis. Nende tekstidega astuvad omakorda dialoogi juba nimetatud, keerulist perioodi tagantjärele taasloovad osalt omaelulookirjutuslikud tekstid. Analüüs ei pretendeeri selliste allikate ammendamisele, kuid püüab anda neist ülevaadet ning küsib, kes, kuidas ja miks just nii on kirjanduses ja ühes mängufilmis Kirde-Eestit pärast sõda üles ehitatud. Loetletakse ka viise, kuidas on kujutatud paikkonna nõukogudeaegset linnaehitust.

Terra nullius

Siina Aunvärk mäletas, et esimese sõjajärgse suve Narva oli „varemeteväli“, „[t]erve linn oli kivi hundist läbiaetud“ (Beekman 1986, 29). Tankikomandör Otto Carius⁶ kinnitas oma memuaarides juba 1944. aasta aprilli kohta: „Linn oli ilmselt juba maatasa tehtud. Kui tulekahjukuma meie selja taga taevast valgustas, siis tundus uskumatuna, et linnas leidub veel midagi, mis põleb“ (Carius 2009: 135). Rinde hoidmises linna hinnaga polnud kahtlust: Saksa allveelaevad vajasisid Eesti põlevkivi-maardlate kütust (115).⁷

Narva vanalinna Nõukogude Eestis mitmetel põhjustel ei taastatud ning paljudel sõja ajalust lahkunud kohalikel ei lubatud kodulinna naasta (vt Brüggemann 2004; Kaasik 2013, 179). Narva pärast sõda pidanuks pakkuma ideaalset ehitustandardit lähtuvalt nõukogude võimu ideoloogiast – väikekodanlikust igandist täiesti puhta linnaruumina pidanuks see olema valmis uue sotsialistliku linna ehituseks sotsialistliku realismi võtmes (vt Kuningas 2015: 245). Ometi ei läinud täide ka see, kuigi taastatud käitiste ja üksikute ülesehitatud hoonete kõrvale rajati uut moodi eluruumid mujalt tulnud töölistele (vt Mertelsmann 2007). Ehkki näiteks Narva jõe silla taastajatena on nimetatud kommunistlike noori (Lorberg 1978, 172), kuulusid piirkonna ülesehitajate hulka kindlasti vangid: Saksa sõdurid, „erikontingent“ ehk Eesti päritolu sõjavangid ja kodumaareetmise kahtlusega tsiviilisikud, kes olid mobiliseeritud või sakslastega koostööd teinud okupeeritud riigis, seejuures ka Läti ja Leedu rahvusväeosade sõdurid; lisaks kasutati ehitustel parandusliku tööga karistatud vange (Kaasik 2013, 181–185; Kallas 2013, 206; Mertelsmann 2007, 59).⁸ Hvostovgi (2014, 34) on kirjutanud oma koduse Sillamäe kohta, et see sai alguse sõjavangilaagrist: „[. . .] alul Saksa sõjavangide laager ja uraanikaevandus, siis tuli uraani rikastamise tehas ning stalinistlik näidislinn, mille elanikud tulid siia rannikule ei tea kust, tulid ega teadnud üldse, mis siin kunagi oli olnud.“

Sõjavangide ülesehitustööd on dokumenteerinud ka vang-ehitajad ise, mille kaht näidet on allpool analüüsitud. Narva tööstuskäitised otsustati taastada oktoobris 1944 (Kaasik 2012, 139). 1945. aasta märtsis rajatud sõjavangilaagri nr 206 ülesandeks oli Narva linna ja Kreenholmi Manufaktuuri taastamine (111). Saksa sõja-

6 Hvostovi novell „Sinised mäed II“ (2007) on tõlgendus tankikomandör Otto Cariuse mälestustest „Tiigrid poris“ („Tiger im Schlamm“, 1960, e k 2009). Jaapani animaator Hayao Miyazaki on Cariuse mälestuste põhjal avaldanud Narva lahingust ka koomiksi (1999).

7 Autor on siiski mälestuste eestikeelse tõlke eessõnas nimetanud ka Eesti vabaduse hoidmist (Carius 2009, 4).

8 Narva vangilaagris oli pärast represseerimist ka kirjandustegelane Bernhard Linde, kes viidi sealt 1954. aastal Tallinna vaimuhaiglasse surema (Kulli 2012, 219).

vang, endine katoliku preester ja Wehrmachtis sanitarina teeninud isa Magnus Frey on meenutanud: „Pärast lühikest marssi jõudsime linnast välja. Võimsad laagritarad, mis kuulusid lähedasele tekstiilivabrikule, tõkestasid meie tee. Olime jõudnud sihini: Narva Sõjavangilaager nr 1.⁹ Üle laia sissepääsu irtitas meie üle põlastavalt loosung „Ehitame uue Narva““ (Frey 2015, 169).¹⁰

Tekst annab edasi seda, kuidas erakordne tööstusansambel purustatud tondilossina oma taastajat painas:

Meie ülesanne seisis tohutute rusuhunnikute koristamises ning vähem kahjustatud müüride ja hooneosade võimalikult kiiresti ülesehitamises, eriti nende korruste, kus asusid veel terved elektrimootorid, ülekandemehhanismid ja tekstiilimasinad. Meis puudus tööind, kui me esmakordselt võimsa kolmekümne meetri kõrguse prügimäe ja kuuekorruselise hoonega alustasime. Aga mõte kojusõidust, mis sõltus meie töötulemustest, inspireeris meid kasutama kogu olemasolevat jõudu. Me kühveldasime ja kühveldasime, pilk pidevalt maha suunatud, et prügimäe kõrgus meid ei hirmutaks. (Frey 2015, 171–172)

Autor on Narva hävingut meenutades kohati siiski poeetiline:

Niipalju kui silm seletas, lasusid müürijäänused ja prügihunnikud: need oli esmamuljed, mida linn meile pakkus. Nagu süüdistav ja ähvardav „mene-tekkel-käsi“ kõrgusid saksa ordu rüütlite aegsed linnusemüürid koos oma jõuliste tornidega taevasse. Ka Teise maailmasõja mõttetu hävitusraev oli jätnud mõned sügavad haavad, kuid ta seisis ikka kindlalt ja vankumatult omal kohal. (Frey 2015, 169)

Isa Freyd peeti hiljem kinni Narva linnas sõjavangilaagris nr 393 (vt Kaasik 2012, 119), kus ta ehitas endisest vanadekodust vanglaks muudetud hoonele purustatud linnamüürist kõrget piirdeaeda, korrastas säilinud eramaju, remontis kauplust ja töötas lauavabrikus (Frey 2015, 177). Ümbrust on ta kirjeldanud praktilisest vaatepunktist: kuna elati nüüd Narva jõe kaldal endistes Kreenholmi Manufaktuuri ladudes, oli lõpuks vett iseenda ja riiete pesemiseks, mahajäetud aedadest võis otsida juurvilju. Laod, kus vangid elasid, olid täis rotte. Teisalt ei keskendu jutustaja ainult eluolule: ühe kiriku varemetest leiavad vangid altarimaali jumalateenistusteks,

9 Mõeldud on Narva sõjavangilaagri 1. jaoskonda.

10 Isa Magnus Frey mälestused Narva sõjavangilaagritest ilmusid 1965. aastal raamatus „Und dann kam das Ende. Meine Erlebnisse in sowjetischen Kriegsgefangenen-Lagern“, selle Narva-peatükk on eesti keeles ilmunud 2015. aastal Narva Muuseumi toimetistes.

teistest altarikivi, kaanonitahvli ja missaraamatu (181).¹¹ Võib arvata, et kirikud linnamaastikus – ka purustatuna muust ümbrusest kasvõi mastaapidelt erinevad – on olulised linnaga seostuvad maamärgid ja siinkohal vähemalt vaimuliku jaoks teatavat vaimset pidet pakkuvate arhitektuuriobjektid. Isa Frey ümbruse kujutamise viis ei ole otseselt sissepoole pööratud, ehkki tema pilk näib endiselt olevat maha suunatud. Muu maailm on tema jaoks siiski kusagil olemas, vormi võtavad põgenemisklaanid, kuskil näivad ootavat Eesti kaluripaadid ja Rootsi rand ning tundub, et vange lahutab sellest vaid traataed. Isa Frey jõudis visandada ka põgenemiseks tarviliku kaardi, enne kui kaasmaalasest laatsaretiarst ta 1946. aasta augustis Saksaamaale saadetavate haigete hulka arvas.

Tööpataljonlane Vaino Kallas meenutab Narva maamärke 1946. aasta sügisest üpris isa Frey mälestuspiltides kirjeldatud ümbruse ja Vladimir Beekmani romaani alguslehekülgede sarnaselt:

Otse raudteejaama vastas seisis suur sibulkupliga kirik, mille kuppel tõusva päikese kiirtes kuldsest hiilgas. Kiriku tagant algas varemeis linn. Purustatud hoonete rusudega täidetud kitsastel tänavatel liikusid vaid mõned üksikud inimesed. Teisel pool raudteejaama paistsid suured tehasehooned, millest osa oli sõjatules kannatada saanud ja järel olid vaid mustavate avadega kiviseinad. Tehase juurde viis põlispuudega palistatud allee, mille kolletanud lehtedega võrades kraakles suur hakiparv. (Kallas 2013, 205)

Kallas nimetab hoonetest või nende jäänustest veel Vestervalli tänava endist eesti ohvitseride kasiinot, raekoja säilinud treppi ja vundamenti ning taastamiskõlblikku gümnaasiumihoonet Pimeaja lähedal. Linnas on puhta vee puudus (Kallas 2013, 207), see on inimtühi (205). Mõlemas eelpool käsitletud tekstis on tühjus kahtlemata üks sõjajärgse Narva kujutuse ühisnimetajatest.

Mobiliseeritud 16-aastaselt 1944. aastal Saksa lennuväe abiteenistusse (Paluoja 2010) ja vangi võetud sõja lõpul Kuramaa kotist, jõudis Kallas Narva pärast kaht ränka aastat Norilski 7. vangilaagris (Kallas 2013, 205). Vangist sai nüüd soldat NKVD (NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi) 7. ehitusvalitsuse 6. tööpataljonis, ta tegi esialgu Narvas abitöid ja pidi seejärel ehitama Sillamäe uraanirikastustehast ja vangilaagrit ning Vaivara–Jõhvi kõrgepingeliini (206, 211, 213).¹² Sillamäelgi

11 Arvatavasti sõjas hävinud katusega Püha Antoniusi kirik. 1907. aastal pühitsetud neogooti hoone lammutati 1980. aasta olümpia eel kui linnaruumis võimalike turistide silma riivav vare (Juske 2018).

12 Kallas pääses 1948. aasta juulis haiguspuhkusele, kuna haigestus tuberkuloosi; ta demobiliseeriti 1949 (Lauri 2006; Kallas 2013, 228).

märkab Kallas eelkõige sõjajärgset maastikulist tühjust: „Meie Sillamäele saabudes olid seal alles vaid paar-kolm elamut mere ääres ja sakslaste ehitatud suur puubarakk,“ Türsamäe põlevkivi utmistehasest olid säilinud umbrohuga kaetud šlakimäed (211). Kallase mälestused on jäädvustatud juhtunust tunduvalt hiljem ning nende suulise salvestuse (Lembit Lauri saates „Kirjutamata memuaare“ 1995 ja 2006) ja veelgi hilisema kirjaliku esituse vahel on teatud erinevusi.¹³ Retrospektiivne konstrueerimine – väga noore mehe kujunemislugu – erineb stiililt isa Frey omast. Jutustamine vahendab nii lootusetust keskkonnast pääsenu uut elujanu, pettumust, et vabanemise asemel saab temast taas sisuliselt sunnitööline, kui ka vabaduse suurenedes ette tulnud seiklusi. Siiski võib nagu isa Frey mälestuste puhulgi tabada seda, kuidas jutustaja püüab õõvastavatest episoodidest mööda vadata või kirjeldab neid äärmiselt napilt.¹⁴

Kummaski tagasivaates ei ole kirjutaja esmane eesmärk olnud vahendada ajaloolist linna, sellist, mis võiks olla kollektiivse mälu kvintessents, minevikuhõllandusi ja ühiskondliku korralduse arengut peegeldav kultuurikehastus (Kallast 2019; Bianca 2010, 28), ometi ei ole nad seda aspekti varemete, rottide ja vangilaagrite linnast kirjutades täiesti kõrvale jätnud, mainides kasvõi teatavaid linnapildis märgilisi ehitisi. Mõlemad mälestuskillud vahendavad ajaloo üht etappi, sõjas purustatud linna kujutist. Kaldale on see eelkõige Narva, isa Freyle pigem sõjakaotusi sümboliseeriv linn Ida-Euroopas. Sõjavangi kui pidetu inimese pilk on mõlemal puhul osalt pimetähn; nad ehitavad üles üht linna mingis äraspidises seoses lootusega pääseda välismaailma, mis on kuskil alles. Nende isikud on omaette märgid sotsiaalse elu korralduse ühe etapi kohta: üsna napolisõnalised, jäädvustavad nad sõjajärgse Eesti memuaristlikku linnaehitusse „sunnitööd uues kuues“ (Kaasik 2013, 198).

Tööstuslike suurehituste kujutamise võimalusi

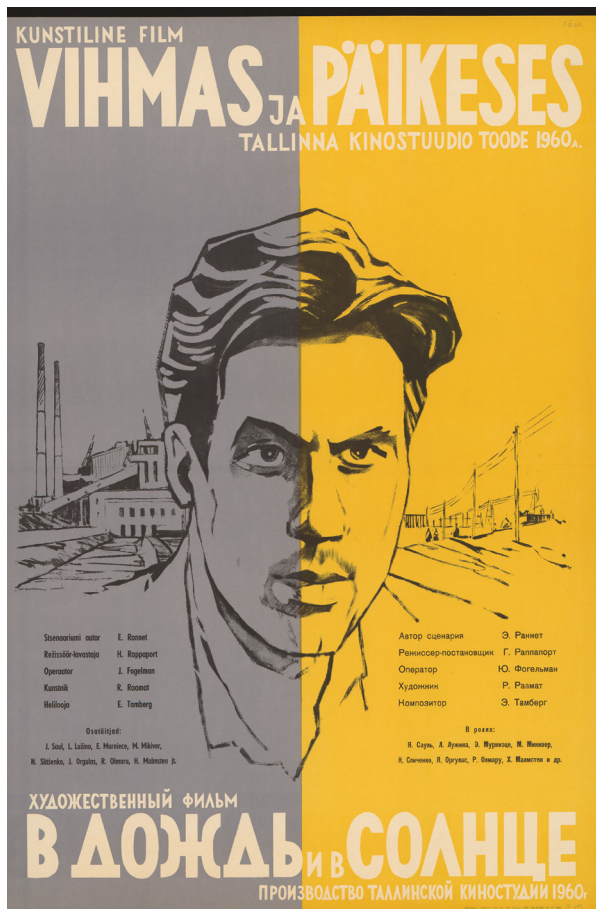
Järgnevalt on vaadeldud tekste, mis oma vahetus kaasajas loovad mingit uut objekti, mis pidanuks saama omakorda mälestusväärseks, seda juba nurgakivi asetamise päevast. Hvostov on esitanud oma raamatus hüpoteetilise kahekõne Tallinna parteibossi ja Ida-Virumaa oblastisekretäri vahel selle kohta, miks ei tähistatud nõukogude ajal Vaivara koonduslaagri fašismiohvrite haudu. Nimelt, 1944. aasta eelset,

13 Lühidalt on Kallas Narva ja Sillamäe kogemusi kirjeldanud juba oma varasemas mälestusteraamatus „Tules ja pakases“ (1992). Kõik meenutused ei kattu.

14 Näiteks kirjeldab autor põllu kündmist Türsamäe vangilaagri lähedal ja sattumist sinna maetud vangide laipadele: „Jätsime töö sennapaika ja läksime teisele põllule“ (Kallas 2013, 225).

1916. aastal rajatud ja niisiis juba paarikümneaastase ajalooga kaevandustööstust (vt Printsman, Sepp ja Luud 2012, 180), mida sõja ajal hoiti ülal koonduslaagri vangide tööga, nõukogude käsitluses justnagu ei olekski varem eksisteerinud – „Põlevkivitööstus on rajatud nõukogude lööktööga!“ (Hvostov 2014, 345). Oluline oli lisaks uue väärtuse rajamisele ka see, kuidas seda tehti, ehk siis nimelt lööktöö, mille abi on mainitud mitmete ehitusobjektide, näiteks Kohtla-Järve ja Kiviõli põlevkivitöötlemise uute tsehhide puhul.

Suure ja olulise projektina, mida on tõlgendatud ka Eesti elektrifitseerimise loona, on nii kirjandusse kui ka mängufilmi jäädvustatud Balti Soojuselektrijaama rajamist, mis algas 1956. aastal.¹⁵ Seda ehitust on ka komsomolijaloos esitatud kui eriti ilmekat näidet komnoorte löökehitudusest, rahvaste sõprusest ja hoogtööst (Aga-pova 1968, 235–236). Kommunistlikud noored otsustasid elektrijaama esimese järgu

Filmiplakat „Vihmas ja päikeses“. Tallinna Kinostuudio, 1960. Eesti Rahvusraamatukogu: ARAp 1960-66. © Tallinnfilm 2019

15 Balti soojuselektrijaama ehitust nimetatakse Eesti suureenergeetika ajajärgu nurgakiviks (Vennik 2014).

planeeritud valmimist intensiivse tööga aasta võrra lühendada, lubades elektrijaama esimese turbiini käivitada Suure Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks, oktoobripühadeks 1959.

Egon Rannet kirjutas selsamal aastal suurehitusest filmistsenaariumi „Vihmas ja päikeses“, mille järgi Herbert Rappaport väntas 1960 samanimelise mängufilmi.¹⁶ Lisaks on hüdrotehnikainsenerist kirjanik Valentin Ruškis 1961. aastal avaldanud dokumentaaljutustuse „Jutustus kangelasteost“.¹⁷ Ruškis aitas stsenaaristina üles võtta soojuselektrijaama ehitust kinoringvaadete jaoks, raamat on temapoolne kajastus filmimisest. Elektrijaama ehituse monumentaalsust on jäädvustatud ka luules, näiteks Arvi Siia kogus „Reporter värsikaameraga“:

Pill vartpidi õlal, nad lonkides vaksali jõudsid.

Jalakäijate sillale Kreenholmi viivale tõusid.

Taustal taeva, mis sinas, kui maalind ta Rockwell

Kent,

siia sillale GRES¹⁸ paistis tõesti kui monument.¹⁹

(Siig 1966, 14)

Nimetatud tekstide puhul võib pidepunkti otsida loomingumeetodist nimega sotsialistlik realism. See oli Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja järgi tegelikkuse tõepärane, ajalooliselt konkreetne kujutamine selle revolutsioonilises arengus, tulem, mis samaaegselt kasvatas ja kujundas töötajat ideeliselt ümber sotsialismi vaimus (Undusk 2013, 39). Jaan Undusk nimetab meetodit tegelikkuses „stalinistlike ideoloogide loovale intelligentsile kohandatud võimumatriitsiks“ (50), kuhu on sisse kirjutatud lõks, võimalus teksti hiljem kui meetodile mittevastavat avalikult hukka mõista (49). Balti soojuselektrijaama ehitust käsitlevad tekstid kuuluvad stalinismist leebemasse ajajärku, Hruštšovi „sulaperioodi“, kus partei ei juhtinud kultuuri otseselt ja sotsialistliku realismi normide kogumisse võis suhtuda mõnevõrra vabamalt (vrd

16 Vt ka Loddes ja Sirge 1979.

17 Eesti keeles Vladimir Beekmani tõlkes, vene keeles 1962 kui В. Рушкис, Повесть о подвиге: строительство Прибалтийской ГРЭС. Таллин: Эстгосиздат.

18 GRES – *государственная районная электростанция* – rajoonilise tähtsusega riiklik elektrijaam. Ka Rannet kasutab läbivalt just seda lühendit.

19 Siinses Methise numbris kirjutab stalinistlikust linnaluulest Mart Velsker (lk 85–109).

Hennoste 2018, 232).²⁰ Teisalt on Rita Valge (Peirumaa) välja toonud 1956. aasta kui teatava murdepunkti, millest alates üks väheseid valikuid, „süsteemi sees enam-vähem elamisväärse elu loomine, näis nüüd paljudele õige“ (Peirumaa 2004, 104).²¹ Sotsialistlik realism kui meetod kadus siiski kasutusest 1970.–1980. aastateks, ehkki seda hoiti vajadusel alles metatekstis (Undusk 2013, 39).

Ruškise dokumentaaljutustus toimib omamoodi ajastulise metatekstina, kõõludes lisaks dokumentalistika ja ilukirjanduse piiril. Autor ei tsiteeri enam Stalinit, vaid Leninit (Ruškis 1961, 121), ent ilmselt reaalelust laenatud tegelased ei raja üksnes elektriijaama, vaid midagi enamat: „Tema, kes ta kogu eluaja oli aina ehitanud, ehitanud ja ehitanud, mõistis äkki, et see, mida ta ehitas, oligi – kommunism“ (157). Kujutatud on Nõukogudemaa sõjaeelses ja aegses karmuses kasvanud töökangelasi, inimese väärtustamist parteitruuduse ja töötulemuste kaudu või siis tema kollektiivset hukkamõistu, ümberkasvatamisprotsessi, muuhulgas sundsuunamist komsomoli liinis, kontrollsüsteeme ehitusel, hirmu sabotööride ees ja võistlust kapitalistlike maadega (nt Ruškis 78, 96, 129, 140; vrd Mertelsmann 2007, 62).

Katerina Clark, kes on klassifitseerinud nõukogude/stalinlikke romaanitüüpe, on nimetanud neist kõige levinumaks ja ritualiseeritumaks nn tootmisromani, mis võib jutustada ka mõne ehitusprojekti elluviimisest (Clark 2000, 256). See on žanr, mida introdotseeriti ka eesti kirjandusse. Magnus Mälk on sedastanud:

Nõukogude kirjanduse tähtsamaks ülesandeks on jäädvustada kunstilistes kujudes uue ühiskonna ehitamisaja ja ehitajate ajaloolisi kangelastegusid, tungida suurehituste töösse kogu ta keerukuses, näidata tulemuste perspektiive, avada tööprotsessis ümberkujuneva nõukogude inimese iseloomu rikkust. (Mälk 1952, 4)

Egon Ranneti stsenaarium kui pikem narratiivne tekst järgib seda malli hästi. Võrdlus Ruškise dokumentaaljutustusega kinnitab Ranneti kursisolekut kohalike ehitusoludega. Komsomoliehitus oli eesti kirjanduses selleks ajaks järeleproovitud teema. Debora Vaarandi poem „Talgud Lööne soos“, „Saaremaa vals“ algallikas, mis ilmus 1946. aasta Loomingus, kirjeldas (küll enamjaolt ajaleheartikli põhjal, vt Vaarandi 2006, 295–296) esimesi nn sotsialistlikke, ligi 800 noore osavõtjaga talguid Saaremaal sama aasta 9. juunil (vt ka Kylauidis 2012). Juhan Smuul oli poemiga

20 Maie Kalda on kõrvutanud Debora Vaarandi Turkmenistani reisikirja 1952. ja 1964. aasta trükke (Kalda 2010, 141).

21 Murdepunkt sisaldab kaht omavahel vastanduvat sündmust: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XX kongressi stalinismi hukkamõistvad otsused ja Budapesti ülestõusu mahasurumist.

„Järvesuu poiste brigaad“ (1948) toonud ilukirjandusse Leevaku hüdroelektrijaama taastamise Võrumaa komnoorte poolt 1947. aastal oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäevaks.²² Leevaku ehituse ilukirjanduskajastusest ja sellest väga erinevast tegelikkusest on põhjaliku ülevaate andnud Anu Raudsepp (2016, 92): oskamatus ja hooletuse tulemuseks oli paraku praakehitus. „Järvesuu poisist“ luuletaja Paul Haavaoks võis aga omal ajal tõmmata Leevaku HEJ ja uute löökehituste vahele ühendava joone: Balti ja Eesti soojuselektrijaamad on „meie komsomoli Leevakult alanud löökehitustraditsioonide väärrikaks jätkuks“ (Haavaoks 1978, 52).

Nõukogude Eesti kirjanikke saadeti nn loomingulistesse komanderingutesse, mille eesmärgiks oli tutvumine eluga kolhoosides-sovhoosides, suurehitustel, kaevandustes ja tehastes nii Eesti NSVs kui ka Nõukogude Liidus laiemalt (Mandel 2011, 154).²³ Näiteks käis Mart Raud 1951. aastal Kahhovka hüdrojaama ehitusel Dnepril, Paul Rummo Volga-Doni kanalil, Rudolf Sirge ja Valeria Villandi uurisid Turkmenistanis Amu-Darja ümberjuhtimist ning Debora Vaarandi rändas Turkmeenia peakanali trassil Tahiatasšis (vt Mälk 1952b). Komanderingu tulemuseks võisid olla muljed, mille kirjapanemist vastavalt nõuetele on Aive Mandel (2011, 178) nimetanud Kersti Merilaasi 1947. aasta Kaukaasia-reisi põhjal lõhestavaks kogemuseks.²⁴

Egon Rannet kui Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu liige oli kogenud loomingulistes komanderingutes viibija ning seejuures külasthanud ka põlevkivibasseini (Mandel 2011, 169). Tema varasemate lähetuste tulemus, dokumentaaljutustused Tori hobusekasvandusest ja Udeva sovhoosist, olid kaasa toonud probleeme, mida Mandel on käsitlenud kui vastuolusid tõsieluliste sündmuste ja sotsrealistliku interpretatsiooni vahel (180–181). Rannetile olevat küll olnud loominguprintsiibina omane olupoliitiline kaalutus (Nirk 1991, 82) ning tegelikult eksisteerinud isikute kujutamine prototüüpidele vastuvõetamatus vormis autorit ennast vaevata ei pruukinud.

22 Edaspidiseks uurimisteevaks võiks jääda ka siinkohal küsimus, kui võrd erinesid omavahel tegelikkus ja ilukirjanduslik kajastus Balti soojuselektrijaama ehitusel. Tekib kasvõi küsimus, mis ikkagi elektrijaamas oktoobripühadeks 1959 käivitati (vrd Agapova 1968, 240; Ruškis 1961, 100–110; Loddes ja Sirge 1979, 5; Vennik 2014).

23 Ka Eesti Vabariigi ajal korraldati 1938. aastal kirjanike tutvustamine kodumaa tööstusega: 27.–29. septembril organiseeris peaminister Kaarel Eenpalu kirjanike ringreisi Kirde-Eestis (Tuglas 2014, 202–205; vt ka Mandel 2011, 170). Noor Heiti Talvik töötas isiklikust huvist 1924. aastal kaevurina Kohtla-Järvel (Talvik 1924–1938, 1; vrd Salum 1988, 59).

24 Debora Vaarandi on hiljem meenutanud oma sõitu Turkmeenia peakanali ehitusele: „[...] tuhandete vaev kadus liivadesse nagu kõrbemiraaž“ (Kalda 2010, 138). Lõhestavat kogemust võib ilmselt otsida ka lähemalt: näiteks on Ida-Võrumaa juurtega, Narva linna noorsookirjanduses tutvustanud autor Adolf Rammo 1959. aasta juulikuu Loomingus pühendanud Sirgala kaevandusasula rajamisele luuletuse „Laut Sirgalast“. Rammo ilustamata värsilooming sõjapäevist ja hävinud Narvast sai aga hakata ilmuma alles 1980. aastate lõpus.

Tema stsenaariumi tegelased otseselt dokumentalistikale ei pretendeeri. Tege- mist on arengulooga, kus segase minevikuga peategelane Jaak Riit satub elektri- jaama löökehitud ja seltsimehed kasvatavad ta seal ümber tööarmastajaks.²⁵ Riita aitavad kollektiivi sulandada raskeveokijuht Anne-Mai, eesrindlane Viktor ja teised uued sõbrad komsomoliehitusel. Õppimisvõimeliseks osutuvad ka Riida endine sümpaatia ettekandja Lissi ja mustlane Roman. Viimane saab taskuvargast- laulikust ehitajaks.²⁶ Nõukogude romaanide mustrisse kuulub üldiselt „tee tead- vustamisele“ ja „ülesanne“ (Clark 2000, 255). Kirjandusliku kangelase ümberkas- vatamise protsessis ilmnevad Ranneti stsenaariumis samad ilmselt täiesti realist- likud probleemid, mida Valentin Ruškis on nimetanud oma dokumentaaljutustuses: oskamatus või hoolimatus tehnika käsitlemisel, materiaalse külje olulisus tööees- rindlaste jaoks, komsomoliehitusele tulnud noorte erisugune taust ning kontrollor- ganite roll ehitusel.

Stsenaarium on kirjutatud konkreetsemalt Narva ümbrusest, film loob pigem üldistust ühe hiidobjekti püstitamisest. Ent just mängufilmist näeb mõnevõrra, kui palju on Narvat selleks ajaks üles ehitatud: olemas on hüdroelektrijaam Narva jõel (1955), elektrijaamal on filmimise ajaks kaks korstnat hilisemast kuuest, rajatakse selle kanaleid. Ehitatakse Sõpruse silda²⁷ ja üht Narva elamurajooni (filmis küll elektrijaama vahetusse lähedusse). Veehoidla, mis täismõõtmed sai 1956, on oma- ette oluline kujutusobjekt, kus noored ehitajad veedavad pühapäeva mootorpaadiga lustides:

Viktor juhib paadi pajulatvade roheliste saarekete vahele. [. . .] „Kogu Narva meri on meie kätega tehtud,“ ütleb Andrei uhkelt. „Siin, just siin all on endine maantee... Vaadake!“ Andrei näitab käega. Kahes reas on põõsassaarte puhmad endist maanteed tähistamas. „Näete, maan- tee-äärsete pajude ladvad... Kuhu sa sõidad, Viktor?!“ (Rannet 1959, 1017)

Tekstist ja filmikaadritest peegeldub maastiku radikaalse muutumise suurus- järk: veehoidla alla jäid näiteks Kulgu küla ja pärnaallee (Feršel ja Tuvi 2011, 114–

25 Johanna Ross (2018, 67) on osutanud, et plekituid tegelasi oli eesti kirjanduses vähe ja see tendents kasvas pärast Stalini surma.

26 Jaan Riida tegelaskuju põhjal võiks oletada, et sellistes suurprojektides osalemine teenis ka mingil mää- ral minevikust vabanemise ülesannet (vt ka Mertelsmann 2007, 71). Ukraina kollektiviseerimise ajal põgeneti Donbassi kulakliku päritolu puhul end peitma, sest vajati töökäsi ning jäi võimalus, et võim jätab kaevuri mine- viku kahe silma vahele (Applebaum 2018, 153). Filmis mänginud Jaanus Orgulase sõnul läksid GRESile lõhutud hingedega noored (Orgulas 1995).

27 Mikk Mikiver mälestuste järgi ehitasid silda Gruusia polütehnilise instituudi diplomandid (Mikiver 1995).

115). Veehoidla rajamisel jäeti 7500 hektari suurusel alal mets raiumata (28). Siina Aunvärk leinab Beekmani 1986. aastal kirjutatud romaanis Narvale iseloomulikku fooni: „Aastaid tagasi, kui ehitati hüdrojaam, lasti kosk kuivaks ja jõgi juhiti ülevalpool raudteesilda juurdevoolukanalisse. [. . .] Minu ajas kohiseb kosk hetkekski vaikimata. Koseta Narvat ma ei tunne“ (Beekman 1986, 6). Noori Narva saadetud ehitajaid ei saanud mälestused ega maastiku moondumine vaevata, aga neile, kes teistsugust maastikku mäletaksid, ei oleks siin häält antud.

Ehitustöö tulemus on Rannetil ühtaegu hirmutav ja lummas, tüüpkujuvus valguse maaletoojast, aga ka komnoorte peatumatust töötahtest:

Nende ümber kõrgub võimsalt öine GRES. Hiiglane ei maga... Tohtu kõrged korstnad otsekui viskuvad kuuketta poole. Peakorpuse karkassid on prožektoritest heledalt valgustatud. Siin-seal väreleb pimeduses sinakas tulehelk – kusagil seal öös töötavad keevitajad... (Rannet 1959, 1015)

Alapeatüki alguses toodud Arvi Siia (1966, 13) luulenäites vaatasid noored Narva jõe sillalt elektrijaama, nooruse ja kuulsuse monumenti. Siia luulekogus võib leida veel ühe vaate distantsilt, pildi nõukogude tööstuslinnast:

Kaugelt paistis linn nagu hall dekoratsioon. Piduliku konferansjeena seisis linna ees kolme-korstnaline tehas.

„Vaata, ta suitsud öitsevad nagu valged sirelid,“ ütles poiss ja suudles tüdrukut.

„Ja päike sõrmitseb neid, otsides õnne...“ vastas tüdruk. (Siig 1966, 18)

Ehitades nõukogude linna

Stsenaariumis „Vihmas ja päikeses“ rajatakse Narva neljakorruselist telliskivimaja (Rannet 1959, 1022), kuhu eesrindlased Viktor ja Anne-Mai abielludes korteri saavad. Linn on elamiseks lõpuks valmis, ehitajad kolivad barakkidest elumajadesse (vrd Mertelsmann 2007, 66). Kui Rannet lõpetab oma loo optimistlikult, pulmakelladega, siis Vladimir Beekman on neidsamu hooneid Siina Aunvärgi külaskäigu ajal kirjeldanud üpris nukralt:

Vahest ainult raekoja peenike torninõel torkab valusa äratundmiseokkana südamesse, seda enam, et ta sirutub taeva poole täiesti vales keskkonnas. Kõik muu torni ümber on võrdselt võõras, ühetaolised ja ühekõrgused majatahukad, ühesuguse lõikega aknad korruste kaua üles-tikku asetatud ridades. Kasarmud, nagu ma ikka ütlen. Ja seegi pole päriselt see, mis mõtlen, sest meil Kreenholmis olid kasarmud erisugused, vanemad ja uuemad, puust ja kivist, kahte täiesti ühenäolist polnudki. (Beekman 1986, 29)

Siina Aunvärk leinab. Kui lähtuda väitest, et „kirjaniku ülesanne ei saa olla kirjeldamine, vaid kujutamine ja näitamine“, ja siinkohal ka „[. . .] valu näitamine, sest selle kaudu on lugejatelgi võimalik nägijaks saada“ (Sakova 2017, 19), siis Siina ei vaevugi varjama oma kibedust Narva sõjajärgse ülesehitustöö kohta.

Näen seda paika tunasena. Ühtlaselt kuplas munakivisillutis ümber kiriku, rentsliid äärekivini luuaga puhtaks kraabitud, taamal aupaklikus ringis ookerkollased puumajad, mõni leheroheline sekka. Vana hea Juhkental. Neid maju enam pole, mitte ainsatki. On viie korrusega tsemendihallid paneelkasarmud, mis maha pandud kiriku suhtes täieliku hoolimatusega – üks nurgeti ja teine üleolevalt tagaküljega, majadevahe justkui vihuti maltsa ja nõgestesse kasvanud, munakivid kadunud aastakümnete prahi alla. Majad teevad nägu, nagu poleks mingit kirikut olemaski. Nad ei hooli temast. (Beekman 1986, 5)

Uued ruumisuhthed on Siina Aunvärgi jaoks endistega võrreldes nihestatud ja naine küsib, miks on linn nüüd üles ehitatud teisiti kui enne. „Kogu tänavavõrk on uus, läheb risti üle kunagise linnasüdame. Mul on tunne, nagu rabiseks astumise all kiviprügi, puruksjahvatatud majad. Panen jalga ettevaatlikult maha. On nõnda, nagu kõnniksin vanal surnuaial“ (Beekman 1986, 153). Purustatud on kogu sõjajärgne ruumiharmonia, seejuures Joaoru hästi läbimõeldud kompositsioon: „Kaks kirikut oma kontrastse arhitektuuriga kujundasid ansamblina Narva siluetti“ ja olid hästi näha igaühele, kes rongiga linna saabus (Sepp 2019, 1463). Kohalikus Kreenholmile kuulunud Kulgu tehases valminud erivärvilistest tellistest ehitatud Narva Issanda Ülestõusmise peakirik jäi pommirünnakutes alles, nagu ka Siinale eriti armas, sõjas lõhutatud torniga Aleksandri kirik, ent „[k]unagi kulges sirge promenaad vene kiriku altariuksest teise kiriku peaukseni“ (Beekman 1986, 7). Nüüd paistab teine kirik naisele kätte vaid üle tolmhalli paneelmaja: varasem taotluslik avarus on maetud „arhitektuurilise müra alla“ (Sepp 2019, 1475). Ehkki seda romaanis ei mainita, oli Aleksandri kirikust – nagu mujalgi Eestis siis kirikutega juhtus – 1962. aastal saanud tootmishoone, ladu, taastatud Narva raekojas tegutses aga Viktor Kingisepa nimeline Narva Pioneeride Palee.

Siina näib küll arvavat, et varemeteväljale kerkinud linnas üleskasvanud põlvkonnale saabki omaseks uus linnamaastik (Beekman 1986, 171). Ta ei eelda, et keegi peaks tema jaoks moonutatud labürindiks muutunud paigast varasemaid ladestusi otsima. Põhjuseks on ilmselt romaanis kirjeldatud sõjajärgsete narvalaste edasine saatus: nad elavad mujal Eestis või väljaspool seda, „[kogu] maailm on praegusel ajal ümberasunuid ja ümberasustatuid täis, nad on saanud aja märgiks“ (77). Narva asustatud vajasid aga elukohti, seegi on aspekt, mis päris-Narva ehituses kajastub: ümberasustusplaanid olid tegelikult palju avaramad. 1947–1953 planeeriti Kirde-

Eesti põlevkivibasseini mitmeid rohkete elanikega stalinistlikke utoopialinnu: näiteks Koidulinna, Idalinna, Valge-Järve linna, Auveret (Kuningas 2015, 257). Ainsana teostus neist Sillamäe. Linn kavandati projekteerimisbüroos Lengiprošaht aastail 1946–1947 ning hoonestati üleliiduliste tüüpprojektidega; maaliline asupaik aitas kaasa kommunistliku õnne kujundi loomisele (Kalm 2001, 273). Andrei Hvostov (2014, 30) nimetab tulemust stalinistlikuks ampiirik.

Sillamäe lähiajaloo on Hvostov (2008, 47) oma loomingu sisse kirjutanud paikse raamistikuna, korrates omakorda üle mälupaika kinnistavaid vormeleid. Sõjajärgse Sillamäe ümbruses asuvad pooleldi kinnikasvanud kaevikud ja langenute püramiidikujuliste hauatähistega surnuaed. Lõhkemata mürske täis metsades lebavad mõlema poole sõjasurnud, keda valikuliselt kogutakse vennashauda (50). Novellis „Sinised mäed I” jõuavad lapsed Sinimägedes „[. . .] uue surnuaia kõrvale jääva vana surnuaiani. Metsik, mahajäetud maalapp mõne viltuvajunud ristiga oli ümbritsetud madalast kivimüürist. Saksa tähtedest ristidel sai aru, et siia polnud maetud omad” (61). Novellis „Sinised mäed II” on sedasama kalmistut kirjeldatud 1944. aasta lahingute ajal korraga nii elavate kui ka surnute asualana, mitmekordse või -kihilise ajapaigana (82). Kuna ohtliku ümbruse tõttu on poisikeste matused Sillamäe elu osa, tundub seepärast kirjeldusvahendeilt kuidagi sellesama surnuaia sarnane, nekropolilaadne ka linna enese kirjeldus esimeses novellis: „Sillamäel elatakse tihedalt üksteise kõrvale, peal ja all; linn koosneb suurtest kommunaalmajadest” (50). Külma sõda kestab: memuaaride autor pole kunagi näinud oma linna mere poolt (Hvostov 2014, 31). Salastatud linna taevas „[. . .] põrises, mürises ja paukus mitmesugust tüüpi lennukeid”, need on aga „omad” (66). Sillamäelgi kõrgub üks kirikulaadne objekt: torni tõttu pühakoda meenutav täitevkomitee hoone. Sillamäe on kloonlinn: kipsist kujud pargis nagu igas Nõukogude Liidu linnas, paraadid nagu Punasel väljakul.²⁸

Hvostovi Sillamäe võiks olla ühtaegu Siia tegelaste-tütarlaste unistuslinn või Ranneti Anne-Mai ja Viktori paradiis, aga ka Siina Aunvärgi kibeda kriitika osaks saav kasarmu-tüüpi asula. Tegelikkus on siin mõnevõrra luitunud. Hvostovi või Beekmani linnapilti süüvides võiks parafraseerida Rannetit: eesrindlased Viktor ja Anne-Mai on muutunud hoolimatuks. Hvostovi tekstide, nii novellide kui omaelulookirjutuse puhul on tugevalt tajutav autori positsioon: esiteks vahendab ta reaalselt, aga eksootilist paika; teiseks on ta tekstuaalse representatsiooni vahendamiseks

28 Tüüpprojekt näib olevat üldse omaette ihaldusväärsus: ka Arvi Siig on kirjutanud luuletuse, mis võib kõneleda ühtviisi nii Narvast, Sillamäest või ükskõik millisest rajatavast nõukogude linnast ja kirjeldanud seda, kuidas ehitajatest tütarlapsed istutavad papliallee ja nimetavad puud enda järgi: Veera, Nadežda, Oktjabrina (Siig 1966: 12) – mitte *usk, lootus, armastus*.

võtteid hoolega valinud (vt Kurvet-Käosaar ja Hinrikus 2013, 100); kolmandaks vahendab ta ka ajastut kui eksootikat.

Ivo Heinloo (2009, 142) kirjandusliku Tallinna paneellinna analüüsis väljatoodud metafooridest sobiksid Hvostovi linna iseloomustama *linn kui kõrb*, aga ka *linn kui surnuaed*. Linnaelanikud on juurteta, aga pidevust üritatakse nende jaoks luua tse-remooniate abil, seejuures on olulisimaks langenud kangelaste püha ja linna ümbritseva sõjamaastiku tõlgendamine. Linn on sellest võrsunud. Ühisruumi minnalaskmine on see-eest üks nõukogudeaegsele kirjandusele iseloomulikke tunnusojooni: korterist väljapoole jääv ruum on hüljatud eikellegimaa (Heinloo 2009, 139). Hvostov toob selle kujundi sisse uustrüki peatükis „Tõde ja *istina*”. Tema Sillamäelt lahkutakse paratamatult, ehkki minejate liikumise suund võib muutuda: „Minu kodulinn asub neljakümne viie kilomeetri pikkuses koridoris, mille idapoolses otsas on Narva ja läänepoolses Jõhvi. Ma ei tea, millises suunas ta praegu liigub. Minu ajal oli suunaks ida” (Hvostov 2014, 24).

Hvostov teeb kirjanduslikus linnas nähtavaks kõrvalisi alasid, mis ühe tänapäevase linna juurde kuuluvad, aga kirjandusse jõuavad harvem. Hajutatud linnamaastikud on ka Ranneti ja Siia linn koos elektrijaamaga, sinna paratamatult kuuluva, sellest distantseeritud ehitisega. Hvostovil on need pigem Sillamäe äärmise linliku korrapärasuse lõhkujad: „metsikud” rohealad, kalmistud, poolligipäasetavad „ääred” ehk tühermaa. Selliste kohtade rolli on uuritud lastekirjanduses (vt Mugford 2012); meenub Pál-tänavaga poiste krunt Ferenc Molnári romaanist. Ilmneb sellise paiga kasutamise tähendus ja varieeruvus, seejuures ka karmus laste omaette maailmas (vt Hvostov 2014, ptk „Oma ruum”, 89, 90 ja ka 2008, 66). Rannet ja Siigi loovad oma ehitistega pigem rõhutatult tööstuslinna kujutist.

Kerkib küsimus tööstuslinna või -ala kujutamises üldse. Ranneti kirjeldatud hiiglaslikud mõõtmed näivad Hvostovi kujutatud ehitiste puhul vähenevat; vertikaalsus on aga kahtlemata tööstuskäitiste kirjeldamisel siingi olemas. Hvostovil lõikub kujutusse ka keskkonnaproblemaatiline mõõde, tööstusjäänukid, nagu näiteks aheraine- ja tuhamäed, mh nn „Kukruse vulkaani” kirjeldus (Hvostov 2014, 22). Aherainemäed kui selle piirkonna kujutusele sageli iseloomulikud objektid said õigupoolest samuti alguse 1930. aastatel, 1949. aastal märgib Jaan Roos (2001, 271), et Kiviõli oma on „praegu ligikaudu 100 m kõrge”.²⁹ Keskkonnateadlikust vaatenurgast on neid kirjeldanud ka kanada-eesti kirjanik K. Linda Kivi – kui siledaid ilmetuid koonilisi künkaid, liiga täiuslikke selleks, et olla loomulikud: need on mäed, mis panevad laste juuksed välja langema ja mürgitavad põhjavett (Kivi 1995, 98).

29 Jaan Roos on Kiviõlis viibimise päevikusse talletanud 18. augustil 1949.

Kokkuvõte

Küsisin sissejuhatuses, kuidas on kirjandus ja filmikunst võinud vahendada Kirde-Eesti tööstuslinnade Narva ja Sillamäe ülesehitust pärast II maailmasõda. Siin esitatud valikuline ülevaade ei ole kaugeltki ammendav ning edasise uurimuse käigus tahaksin põhjalikumalt süüvida piirkonna kohta käivatesse tekstidesse. Ida-Virumaa uurimisobjektina võiks pakkuda ruumi ja mälu kategooriate kaudu tänuväärset seni uurimata materjali nii ühe täiesti realselt eksisteeriva piirkonna kujutamise viiside kohta ilukirjanduses kui ka ühe mälupaiga ümber koonduvate lugude analüüsi võimalust.

Nendegi tekstide analüüs esitas huvitavat kohamälu konflikti. Siinse valikulise sissevaate alusel võib välja tuua mingil perioodil tekitatud tahtlikku mälukaotust, millegi uue rajamist justkui tühjusse, ja uue kohakujutuse tekitamist retooriliste vahenditega, omakorda mälupaiga tekitamist.

Vaatlesin viise, kuidas täpsemalt on paikkonna nõukogudeaegset linnaehitust kujutatud, alustades sõjajärgsest taastamistööst ning lõpetades Andrei Hvostovi tagasivaatega oma nõukogudeaegsele lapsepõlvlinnale. Käsitletud tekstid on loomult väga erinevad; nii esineb tekstinäidetes omaeluloolisi tekste, mida ei saanud nõukogude ajal avaldada ja millel on seetõttu sündmustega suur distants, aga ka tööstuspiirkonna rajamist selle vahetus kaasajas kujutavaid allikaid. 1950. aastate lõpus on kohakujutust tekitatud jõuliselt retooriliste ja rituaalsete vahenditega, mälestustes esitatud vahetu sõjajärgne ülesehitustöö jääb kõnelema pigem endasepööratult, üheks märksõnaks on tühjus. Siin vaadeldud tekstide puhul paljastub ülesehitusajaloo keerukus ja teatav kodeeritus. Võimalik on, et noore autori optimismi tagant või olupoliitikast lähtuva teksti õmbluskohtadest vilksatab reaalsuse lõhestunud kujutamise probleeme või kohandumist. Või avaldub siin sotsrealistlikus kunstiski kohatavat varjatud allteksti – otsekui pühapaistega kroonitud ehitajad on sageli hoopis sunnitöölised, nii et neile omamoodi sobibki ikooni halo.

Kuidas on kirjeldatud sel perioodil tööstuslinna? Kirjelduslike parameetrite puhul saab kindlasti nimetada vertikaalsust, rõhutagu seda siis kas purunenud Georgi vabrik Narvas, stalinistlik kirikutorniga Sillamäe täitevkomitee hoone, tuhamäed või elektrijaama mõõtmatud hiigelkorstnad, ja ihaldusväärset võimsust, mis sealsamas lahustub hvostovlikuks pidetuks eikellegimaaks, läbisõidukoridoriks, Vladimir Beekmani tegelase Siina Aunvärgi nõgestes kasarmuteks. Hiigelhoonete ajajärk Nõukogude Eesti ehituskunstis on kahtlemata imposantselt esindatud just Balti elektrijaama ehitust saatvate kirjandus- ja filmitekstide kaudu. Ida-Viru nõukogudeaegse linnakeskkonna kirjeldus annab ühtlasi pildi sellest, kui mitmekülgne on üks kirjanduslik linnaruum. Kirjandusliku linna mõiste on kõnealustes tekstides avar. Linna juurde kuuluvad erisuguse funktsiooniga alad-objektid: näiteks seda

valgusega varustav elektri jaam, kaevandus, surnuaed, võsane järsak, vangilaager, veehoidla alla uppunud mets ja vangistatud kosk. Purustatud Narva (või Kirde-Eesti üldse) on tuntavalt millegi laiema sümbol. Sümbolväärtust süvendavad tekstid, mis paiga minevikku eitavad või tühistavad. Enesenarratiivi ümber koha loomine ei ole mitmes siinses tekstides mitte niivõrd ühe kindla paiga loomine, kuivõrd mingi üldistusastmega mälupaiga tekitamine.

„Sillamäe passiooni“ lõpetab Eesti nimetamine „Ütlematajätmise Vabariigiks“ (Hvostov 2014, 399). Nõukogude perioodi kujutava paikliku (linna)kirjanduse uurimine on kahtlemata võimalus neid ütlematajätmise vähendada, aga võimalus vaadelda ka mälumündi kaht poolt: unustamist või meenutamist kui tahtlikke protsesse.

Allikad

Agapova, E. 1968. „Uute traditsioonide loomine.“ – *Meie komsomol. Artikleid ELKNÜ ajaloost*, koostanud Karl Siilivask, 209–241. Tallinn: Eesti Raamat.

Applebaum, Anne. 2018. *Punane näjahäda. Stalini sõda Ukrainas*. Tõlkinud Kalev Lattik. Tallinn: Varrak.

Beekman, Vladimir. 1986. *Narva kosk*. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 2008. *Alles see oli...* Tallinn: Tänapäev.

Bianca, Stefano. 2010. „Historic Cities in the 21st Century: Core Values for a Globalizing World.“ – *Managing Historic Cities*, koostanud Ron van Oers ja Sachiko Haraguchi, 27–33. Paris: UNESCO World Heritage Centre.

Brüggemann, Karsten. 2004. „Der Wiederaufbau Narvas nach 1944 und die Utopie der „sozialistischen Stadt“.“ – *Narva und die Ostseeregion. Narva and the Baltic Sea Region. Beiträge der II. Internationalen Konferenz über die politischen und kulturellen Beziehungen zwischen Russland und der Ostseeregion (Narva, 1.–3. Mai 2003). Papers presented at the II International Conference on Political and Cultural Relations between Russia and the Baltic Region States (Narva, 1–3. May 2003)*. *Studia humaniora et paedagogica collegii Narovenssis* 1, koostanud Karsten Brüggemann, 81–103. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž.

Carius, Otto. 2009. *Tiigrisid poris. Tankikomandöri mälestused*. Tõlkinud Külli Puumeister. Tallinn: Grenader.

Clark, Katerina. 2000. *The Soviet Novel. History as Ritual*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.

Erl, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.

Feršel, Anne-Ly ja Eva-Liis Tuvi. 2011. *Hoivaladega jõed Virumaal 2. Narva jõgi*. Tartu: Keskkonnaamet.

Frey, Magnus P. 2015. „P. Magnus Frey mälestused Narva sõjavangilaagritest raamatust „Ja nii saabus lõpp. Minu elamused Nõukogude sõjavangilaagrites.““ – *Sõda ja sõjajärgne Narva linnamaastikus. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 16, toimetanud Merike Ivask, 169–191. Narva: Narva Muuseum.

Haavaoks, Paul. 1978. „Komsomoli ehitatud.” – *Noorusaated. Kogumik ÜLKNÜ 60. aastapäevaks*, koostanud Vello Pilt, 49–65. Tallinn: Eesti Raamat.

Heinloo, Ivo. 2009. „Paneellinn eesti proosas 1970.–1980. aastatel.” – *Keel ja Kirjandus* 52 (2): 135–145.

Hennoste, Tiit. 2018. „Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis Teise maailmasõja järgsel perioodil.” – *Ajalooline Ajakiri* 2/3 (164/165): 225–251. <https://doi.org/10.12697/aa.2018.2-3.06>.

Hvostov, Andrei. 2008. *Võõrad lood*. Tallinn: Tänapäev.

———. 2014. *Sillamäe passioon*. Tartu: Petrone Print.

Ivask, Merike. 2015. „P. Magnus Frey ja tema meenutused Narva sõjavangilaagritest.” – *Sõda ja sõjajärgne Narva linnamaastikus. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 16, toimetanud Merike Ivask, 159–168. Narva: Narva Muuseum.

Juske, Jaak. 2018. „Jaak Juskega kadunud Eestit avastamas: kuidas Moskva olümpiamängud hävitasid Narva katoliku kiriku.” – *Delfi. Forte*, 16. juuni. <https://forte.delfi.ee/news/juskegaavastamas/jaak-juskega-kadunud-estit-avastamas-kuidas-moskva-olumpiamangud-havitasid-narva-katoliku-kiriku?id=82665009>.

Kaasik, Peeter. 2012. *Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel ning sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities 29. Tallinn: Tallinna Ülikool.

———. 2013. „Kombinaat nr 7 rajamine ja selle juures tegutsenud tööüksused peale Teist maailmasõda.” – *Ajalehest uraanitehaseni. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 14, toimetanud Merike Ivask, 173–203. Narva: Narva Muuseum.

Kalda, Maie. 2010. *Debora ja vennad*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Kaljundi, Linda ja Helen Sooväli-Sepping. 2014. „Sissejuhatus. Eesti maastiku ja mälu uurimise rajajooni.” – *Maastik ja mälu. Pärandiloo arenguhooni Eestis*, koostanud ja toimetanud Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping, 7–35. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Kallas, Vaino. 2013. „Mälestused. Meid toodi Siberist Sillamäe tehast ehitama.” – *Ajalehest uraanitehaseni. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 14, toimetanud Merike Ivask, 204–233. Narva: Narva Muuseum.

Kallast, Kadri. 2019. „Kas Ateenat ei ole enam?” – *Sirp*, 17. mai.

Lauri, Lembit. 1995. „Kirjutamata memuaare: Vaino Kallas.” – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 3. mail. <https://arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-vaino-kallas>.

———. 2006. „Kirjutamata memuaare: Vaino Kallas.” – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 18. märtsil. <http://194.36.162.160/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-vaino-kallas>.

Kalm, Mart. 2001. *Eesti 20. sajandi arhitektuur. Estonian 20th century architecture*. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus.

Kivi, K. Linda. 1995. *If Home is a Place*. Vancouver: Polestar.

Kulli, Jaanus. 2012. „Bernhard Linde. Noor-Eesti vooülem.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 1/2. *Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus*, koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk, 218–228. <https://doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.468>.

Kuningas, Henry. 2015. „Hiilgava tuleviku poole. Stalinistlikud utopiaalinnad põlevkivibasseinis.“ – *Sõda ja sõjajärgne Narva linnamaastikus. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 16, toimetanud Merike Ivask, 245–265. Narva: Narva Muuseum.

Kurvet-Käosaar, Leena ja Rutt Hinrikus. 2013. „Omaelulookirjutus taasiseseisvumisest nullindateni.“ – *Methis*, nr 11. Nullindate erinumber, koostanud Piret Viires ja Priit Kruus, 97–115. <https://doi:10.7592/methis.v8i11.1004>.

Kõiv, Henri. 2016. „Eesti venelaste kollektiivse mälu avaldumise vormid Andrei Hvostovi „Sillamäe passioonis“.“ – *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. *Studia litteraria Estonica* 18, toimetanud Leena Kurvet-Käosaar ja Marin Laak, 144–162. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kylauudis. 2012. „Saklas meenutati Eesti esimese kolhoosi sündi.“ – *Kylauudis.ee* (veebileht), 23. oktoober. <http://www.kylauudis.ee/2012/10/23/saklas-meenutati-est-estimese-kolhoosi-sundi/>.

Loddes, Ene ja Mall Sirge, koost. 1979. *Komsomoli löökehituded. Kirjanduse soovitusnimestik*. Tallinn: Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu.

Lorberg, S. 1968. „Tööka argipäeva kangelaslikkus.“ – *Meie komsomol: artikleid ELKNÜ ajaloost*, koostanud Karl Siilivask, 168–208. Tallinn: Eesti Raamat.

Mandel, Aive. 2011. „Eesti kirjanike loominguks komandeeringud stalinismi ajal.“ – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (136), 153–187.

Mertelsmann, Olaf. 2007. „Ida-Virumaale sisserändamise põhjused pärast Teist maailmasõda.“ – *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (119), 51–74.

Mikiver, Mikk. 1995. „Kommentaare Eesti filmile: Vihmas ja päikeses.“ – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 22. veebruaril. <https://arhiiv.err.ee/vaata/kommentaare-est-est-filmile-vihmas-ja-paikeses>.

Mugford, Katy. 2012. „Nature, Nurture; Danger, Adventure; Junkyard, Paradise: the Role of Wildscapes in Children’s Literature“. – *Urban Wildscapes*, toimetanud Anna Jorgensen ja Richard Keenan, 80–95. London; New York: Routledge.

Mälk, Magnus. 1952a. „Saateks.“ – *Kommunismi suurehitustel. Eesti nõukogude kirjanike koguteos*, koostanud Magnus Mälk, 3–4. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Mälk, Magnus, koost. 1952b. *Kommunismi suurehitustel. Eesti nõukogude kirjanike koguteos*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Nirk, Endel. 1991. „Põgusused. Meenutusi kirjanduslikest tutvustest.“ – *Looming* 1: 76–86.

Orgulas, Jaanus. 1995. „Kommentaare Eesti filmile: Vihmas ja päikeses.“ – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 22. veebruaril. <https://arhiiv.err.ee/vaata/kommentaare-est-est-filmile-vihmas-ja-paikeses>.

Paluoja, Silvia. 2010. „Vaino Kallas kirjutab raamatuid ja loob laule.“ – *Pärnu Postimees*, 23. veebruar.

Peirumaa, Rita. 2004. *Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kunstipoliitika ja -elus 1950. aastate teisel poolel*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. <https://dpspace.ut.ee/handle/10062/502>.

Printsmann, Anu, Mait Sepp ja Aarne Luud. 2012. „The Land of Oil-Shale: The Image, Protection, and Future of Mining Landscape Heritage.“ – *Locality, Memory, Reconstruction: The Cultural Challenges and Possibilities of Former Single-industry Communities*, toimetanud Simo Häyrynen, Risto Turunen ja Jopi Nyman, 180–196. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Rannet, Egon. 1959. „Vihmas ja päikeses.“ – *Looming* 7: 980–1027.

- Raudsepp, Anu. 2016. „Leevaku hüdroelektrijaama taastamine komsomoli löökehitusena 1947 – müüt või reaalsus?” – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae*, 73–98. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Roos, Jaan. 2001. *Läbi punase öö III. 1948. ja 1949. aasta päevik. Lisa: 1944. aasta lõpp*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ross, Johanna. 2018. *Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ruškis, Valentin. 1961. *Jutustus kangelasteost*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Sakova, Aija. 2017. *Valu, mälu, kirjandus. Kirjanduskriitikat ja vestlusi aastatest 2004–2017*. Tallinn: EKSA.
- Salum, Ants. 1988. „Mälestusi H. Talvikust.” – *Vikerkaar* 3 (7): 58–62.
- Sepp, Heili. 2019. „Joao ru teljed. Kild kirjutatud Narvast.” – *Looming* 10: 1458–1477.
- Siig, Arvi. 1966. *Reporter värsikaameraga. Luuletusi 1962–1964*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Sikk, Rein. 2013. „Fjodor Šantsev taastas kadunud Vana-Narva.” – *Eesti Päevaleht*, 1. veebruar.
- Talivee, Elle-Mari. 2011. „Kadunud linnade lugu eesti proosakirjanduses.” – *Kõnetav kultuur*, toimetanud Rein Veidemann ja Öne Kepp, 65–80. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- . 2017. „Narva: A Literary Border Town.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 151–172. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62719-9_8.
- Talvik, Heiti. 1924–1938. „Üheksa kirja Friedebert Tuglasele. 1. I 1924 – 12. IX 1938.” Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 245, m 63: 14.
- Tuan, Yi-Fu. 1990. *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. New York: Columbia University Press.
- Tuglas, Friedebert. 2014. *Kriitika IX. Kriitika X. Kogutud teosed 11*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Undusk, Jaan. 2013. „Sotsialistlik realism ja sürrealism.” – *Vikerkaar* 28 (6): 39–61.
- Vaarandi, Debora. 2006. *Aastad ja päevad. Nooruselugu*. Tallinn: Tänapäev.
- Vennik, Eliis. 2014. „Balti elektrijaam tähistab täna 55. sünnipäeva.” – *Eesti Energia. Uudised* (veebileht), 30. detsember. <https://www.energia.ee/uudised/avaleht/-/newsv2/2014/12/30/balti-elektrijaam-tahistab-tana-55-sunnipaeva>.

Elle-Mari Talivee – PhD, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur ja muuseumiosakonna juhataja. Lisaks töötab ta projektjuhina Eesti Kirjanduse Teabekeskuses. Tema doktoritöö uuris linnade kujutamist eesti kirjanduses 19. ja 20. sajandi vahetusel, see teema on jäänud üheks põhilistest uurimissuundadest ka praegu. Kirjandusliku linna kõrval paelub teda keskkonnaval ajalugu.

E-post: [ellemari\[at\]utkk.ee](mailto:ellemari[at]utkk.ee)

On the Reconstruction of the Ida-Virumaa Region in Post-War Literature and Film*Elle-Mari Talivee***Keywords:** literary urban studies, history, Narva, Sillamäe, socialist realism, memory studies

The article observes literary depictions of two towns in North-East Estonia, Narva and Sillamäe, both of which were reconstructed as industrial towns after World War II, in fiction, life writing and a film script, as well as in a feature film made on the basis of the latter. The texts are simultaneously engaged in the making of landscape and the creation of local memory after the region's dramatic change caused by the war.

Ida-Virumaa became an industrial region in the second half of the nineteenth century; the Kreenholm textile factory was one of the world's largest by the end of the century. In 1916, industrial mining for oil shale was started in North-East Estonia. Oil shale was a strategic resource in World War II as well. In 1944, with the second occupation of Estonia by the Soviet Union, uranium mining was started as a secret object of interest for the military industry.

The historical town of Narva was almost completely destroyed in World War II. Few buildings were restored, while the city was filled with blocks of flats typical of the Soviet period and the historical street network was transformed significantly. Still, Narva did not become a utopian Stalinist city – in Estonia, the only example of the latter is Sillamäe, a closed city built according to an all-Union standardised project, that attempted to embody an image of Communist happiness.

Postwar literary depictions of Narva have often proceeded from the baroque city centre that has become a separate symbolic site of memory. In the more recent past, different genres have started to complement one another, different periods have been compared and, as a result, representations of various spaces have received a more analytic artistic treatment that connects the pre-war period with the post-war one.

The first set of texts discussed here consists of POW memoirs of the immediate post-war reconstruction works, set down some decades later. After that, contemporary reflections of the reconstruction in Soviet Estonia in the 1950s–1960s are considered. Finally, attention is paid to texts that comment on the reconstruction era from a larger temporal distance: a backward look at Soviet-time Sillamäe from 2011 (expanded edition 2014) by Andrei Hvostov, a journalist with a degree in history, who spent his childhood in the town. Hvostov's memoirs and his short stories on similar topics that were published earlier serve as attempts at parallel interpretations of several possible local memories. A work that in a way unites all three periods is Vladimir Beekman's novel *The Narva Waterfall* (1986). Its protagonist Siina Aunvärk was born and grew up in Narva, left the war-ravaged city and criticises harshly the changes that have taken place in the city.

The examples of memoirs, retrospective autobiographical texts and sources reflecting their contemporary period also reveal how industrial cities of the Soviet era have been depicted in different periods. An analysis of the texts discloses the transformation of the prewar landscape into an industrial one, the contradictory nature of its descriptions, as well as the dependence of the latter on the time of writing. Examples are given of the possibilities of representing large-scale industrial constructions that significantly also involve not just the creation of new values but also the way of doing this – reflect-

ing the work of the *udarniki* of the Young Communist League. According to Katerina Clark's typology of Stalinist novels, one of the texts observed, the film script concerning the shock workers' building of the Baltic Thermal Power Plant to which members of the Young Communist League contributed, can be categorised as the most widespread and ritualised type of Soviet fiction, the so-called production novel.

The selection of texts discussed in the article is by no means exhaustive and the Ida-Virumaa region may offer fruitful material for future studies using the categories of space and memory, both as regards ways of describing a real region in literature as well as analysing the stories clustered around a site of memory. The notion of a literary city emerging in the texts is broad, as areas and objects with different functions form part of it. The texts examined display an interesting conflict in spatial memory: a deliberate loss of memory induced during a certain period and the creating of something new as if into a void can be emphasised as rhetorical devices can be used to bring forth a new spatial representation, a site of memory in its own right.

Elle-Mari Talivee – PhD, Senior Researcher and Head of the Museum Department at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. She also works as a project manager at the Estonian Literature Centre. Her doctoral thesis sought answers to why, how, and by whom the urban environment was depicted in Estonian prose during 1877–1903. The city in literature is still one of her main research interests, and she is also deeply interested in environmental history.

E-mail: [ellemari\[at\]utkk.ee](mailto:ellemari[at]utkk.ee)